

FEODAAL-ABSOLUTISTLIKU ROOTSI VÄLISPOLIITIKAST 1650-ndail AASTAIL

H. Piirimäe

Üldajaloo ring. Juhendaja J. Madisson

Nõukogude Liidu mitmetel rahvastel, sealhulgas ka eesti rahval, on ajaloo vältel olnud korduvaid kokkupuuteid meie naabermaa Rootsiiga. Ühelt poolt on meie esivanematel tulnud võidelda Rootsi feodaalide vallutuspüüete vastu. Rootsi feodaalide vallutussõdade tulemusena kuulusid Eesti NSV territoorium, Läti NSV territooriumi põhjapoolne osa ning mõningad alad Vene NFSV ja Karjala-Soome territooriumist XVII sajandil feodaal-absolutistliku Rootsi riigi koosseisu. Teiselt poolt ühendab meie maa töötajaid rootsi töötava rahvaga ajalooline ühine võitlus igat liiki ekspuataatorite vastu. Samad rootsi feodaalid, kes pidasid meie maal vallutussõdu, olid ka rootsi töötava rahva vaenlased. Samad sõjad, mis laostasid meie maad, tõid tohutu suuri kannatusi ka rootsi rahvale, keda koormati sel puhul üha uute maksude ja nekrutite andmise kohustusega. Kõige selle tõttu on NSV Liidu ja üldajaloo tundmaõppimisel vaja tunda ka Rootsi ajalugu.

Rootsi ajalugu on kujunenud terava ideoloogilise võitluse objektiks. Reaktsiooniline Rootsi ja Soome historiograafia, mille järeldusi on korrutanud eesti kodanlikud natsionalistid ning reaktsioonilised ajaloolased Lääne-Euroopas ja Ameerikas, on püüdnud igati õigus-tada rootsi feodaalide vallutusi Baltikumi aladel. Sel eesmärgil mõeldi ka välja legend nn. „kuldsest Rootsi ajast” ning kaitstakse ebateaduslikku normanismiteooriat, mis püüab väita, nagu oleksid Vene ja Poola riik rajatud Skandinaaviast lähtunud normannide poolt. Nõukogude ajaloolased on paljastanud need väärkontseptsioonid ning edasine ülesanne seisab selles, et esitada õige marksistlik käsitlus rootsi rahva ajaloost. Sellest on huvitatud ka rootsi progressiivsed ajaloolased ning kogu rootsi töötav rahvas, kes päev-päevalt suurendab oma pingutusi võitluses rahu eest ja lähenemise eest Nõukogude Liiduga.

Rootsi ajaloo õigele käsitlemisele peab kaasa aitama ka käesolev artikkel, mille ülesandeks on tutvustada lugejaid ühe väikese osaga Rootsi ajaloost — nimelt tema välispoliitikaga 1650-ndail aastail.

Erilist tähelepanu on seejuures pühendatud neile sündmustele ja probleemidele, mis on seotud meie kodumaa ajalooa.

XVII sajand on ajajärk, mis tähistab üleminekut keskajalt uusaajale. Enam arenenud maades toimub sel ajal üleminek kapitalistlikule tootmisviisile ja kapitalistlikule ekspluateerimisele. Madalmaades ja Inglismaal võivad kodanlikud revolutsioonid. Samal ajal reas Ida- ja Kesk-Euroopa vähem arenenud, kuid noore kodanliku maailmaga tihedalt seotud maades toimub feodaalne reaktsioon, mis väljendub nn. pärisorjuse teises väljaandes.

Rootsi on XVII sajandil maa, kus ei võidutsenud kapitalistlik ekspluateerimine ega olnud teostatud ka talupoegade pärisorjastamist, kuid kus olid olemas tendentsid nii üheks kui ka teiseks.¹

Tendents kapitalistliku laadi kujunemise poole väljendub XVII sajandi Rootsis mõisamajapidamise tihedamas seostumises turuga ning palgatöölise tööjõu suuremas kasutamises. Samal ajal talupoegade pärisorjastamise tendents väljendub feodaalide pealetungis talupoegade õigustele ja seoses sellega talupoegade olukorra halvenemises. Kuigi Rootsi kohalike eritingimuste tõttu säilis talupoegade isiklik vabadus, taotles rootsi aadel nende muutmist pärisorjadeks, nagu see oli toimunud juba rootsi feodaalide poolt anastatud Eesti- ja Liivimaal ning Saksa aladel. Need taotlused toodi esile ka Rootsi riiginõukogus. Nii küsis keegi Gustav Posse riiginõukogult kirjalikult, kas need, kes on sündinud aadlimõisas, omavad õigust lahkuda sealt teenistusest.² Riiginõukogu vastas sellele siiski jaatavalt Rootsi suhtes, kuid eitavalt Liivimaa suhtes.

Feodaalide pealetung talupoegadele avaldub veel teorendi juurutamises ja suurendamises, talupoegade maakasutamise õiguse ja isikliku vabaduse piiramises, suure mõisamajandi tekkimises ja kasvus, talupoegade äraajamises maalt mõisa künnipõldude ja niitude pindala suurendamiseks ning maa kasutamise üldises suurenemises aadli poolt.³

Kõige selle tulemusena kasvab XVII sajandil rootsi aadli jõukus. Rootsi feodaalid, kelle suhteline vaesus keskajal oli naabermaades üldiseks pilkeobjektiks, hakkavad nüüd järele jõudma oma jõukamatele Lääne-Euroopa klassikaaslastele. Peale talupoegade ekspluateerimise suurendamise oli selle jõukuse allikaks ka naabermaade röövimine ning seetõttu on rootsi feodaalid huvitatud vallutusõudade pidamisest. Olles võimuaparaadiks valitseva feodaalide klassi käes, teostabki feodaal-absolutistlik Rootsi riik XVII sajandil agressiivset välispoliitikat.

¹ A. С. Кан, Две тенденции в дворянском хозяйстве Швеции XVII века, «Вопросы истории», 1954, № 3, lk. 131.

² A. F r u x e l l, Berättelser ur Svenska historien, d. 12., Stokholm, 1851, lk. 180.

³ Кан, lk. 132.

Rootsi agressioon Poola vastu

30-aastasest sõjast väljus Rootsi suurriigina, kes omas tähtsat kohta Euroopa rahvusvahelises elus. Lisaks varem alistatud alade Läänemere idarannikul (praegune Eesti NSV territoorium, osa Läti NSV-st ja Ingerimaa) omandas ta Vestfaali rahuga Saksa-maal üsna suured Läänemere-äärsed alad, sealhulgas ka Weseri, Elbe ja Oderi suudme. Seega olid Rootsile loodud eeldused valitsemiseks Läänemerel. XVII saj. 50-ndail aastail asus feodaal-absolutistlik Rootsi jätkama oma anastuspoliitikat, mille eesmärgiks oli muuta Läänemeri Rootsi sisemereks ning lõigata seega naaberriikidel ära väljapääs merele.

Selle agressiivse programmi teostamisel olid Rootsil takistuseks ees Taani, Poola ja Venemaa. Taani, kes omas tol ajal maa-alasid ka Lõuna-Rootsis, valitses väljapääsu üle Läänemerest Põhjamerre. Poolale kuulusid kas otseselt või kaudselt Läänemere lõunakaldad Väinast Visla suudmeni. Venemaa oli aga üheks tähtsamaks vastaseks Rootsile, kelle agressioon oli juba sajandite jooksul olnud suunatud itta. Oli ju Venemaa eluliselt huvitatud väljapääsust Läänemerele ning seetõttu oli edasine kokkupõrge Rootsi ja Venemaa vahel paratamatu. Tolleaegsele feodaalsele riigile oli ülejõukäiv pidada üheaegselt sõda kõigi oma vastastega. Eriti on see aga kehtiv Rootsi kohta, kelle majanduslikud ressursid olid õige kasi-nad. 1652. a. oli Adler Salvius avalikult öelnud: „Teised riigid algavad sõda, kui nad rikkad on, Rootsi — kui ta vaene on.”¹ Rootsile pidi sõda olema vahendiks, mis aitab ülal pidada suurt, Vestfaali rahust saadik tegevuseta seisvat armeed ja kokku riisuda uusi rikkusi. Tuli ainult välja valida kõige nõrgem vastane ja ära kasutada soodsat situatsiooni.

Selline soodne situatsioon saabuski seoses ukraina ja valge-vene rahva rahvusliku vabastusvõitlusega poola panide ikke vastu. 1654. a. Perejaslavli raada ajalooline otsus, mis oli ukraina ja vene rahva sajanditepikkuste igatsuste väljenduseks, ühendas kahe vennasrahva jõud ühiseks võitluseks Rzeczpospolita vastu. Selles võitluses vabastati juba 1654.—1655. a. peaaegu kogu Ukraina ja Valge-Vene territoorium. Ukraina rahva rahvuslik vabastusvõitlus, millele järgnes Vene-Poola sõda ning arvukad töötava rahva ülestõusud Poolas, paljastasid feodaalse Poola aadliriigi nõrkuse, mida nüüd otsustas ära kasutada Rootsi.

Oma agressiivsete plaanide teostamisele asumiseks oli Rootsil aga kõigepealt vaja reguleerida suhted teiste Euroopa riikidega, kindlustades oma seljatagust liitudega. Rootsi vanaks liitlaseks 30-aastase sõja perioodil oli Prantsusmaa. 1650-ndail aastail toimusid läbirääkimised Rootsi ja Prantsusmaa vahel uue liidu sõlmimiseks. Selgus aga, et sellest traditsioonilisest liidust ei tule enam midagi välja, sest huvid polnud enam nii ühised kui varem.

¹ W. Platzhoff, Geschichte des europäischen Staatensystems 1559—1660, München und Berlin, 1928, lk. 247.

Uhine oli mõlema riigi välispoliitikas küll Vene-vastane suund, kuid Poola-küsimuses läksid seisukohad lahku. Prantsusmaa vaatluses XVII saj. Vene riiki kui tõsist vastast Euroopas ning püüdis Venemaad isoleerida Lääne-Euroopast ning väljapääsust Balti ja Mustale merele. Selleks püüdis Prantsusmaa luua koalitsiooni Vene vastu Rootsi, Türgi ja Rzeczpospolita osavõtul.¹

Rootsi feodaalid ei olnud aga huvitatud liidust Poolaga, vaid ihaldasid selle alistamist. Küll aga arvestas Rootsi aktiivse liitlasena edasises võitluses Venemaa vastu Türgit.

Lahkhelised Rootsi ja Prantsusmaa vahel tekitas ka Rootsi suhtumise küsimus Austriasse. Prantsusmaa, kes oli sõjas Hispaaniaga, püüdis vältida Hispaania abistamist Austria poolt sel teel, et suunata Austria vastu Rootsit. Austria-vastaseks tegevuseks oli Prantsusmaa valmis ka alati heldelt andma Rootsile subsiidiume, mille tõttu rootslased said Austrias ka pilkenime — Prantsusmaa palgasulased.² Nüüd ei olnud aga Rootsi huvitatud kallaletungist Austriale.

Kindlat toetust leidis Rootsi Inglismaalt, kes sel ajal jõudsalt arenes ja astus Madalmaadega võitlusesse ülemvõimu pärast maailmakaubanduses. Rootsi lähenemist Inglismaale soodustas asjaolu, et Madalmaad hakkasid Rootsisse suhtuma üha vaenulikumalt ning lähenema Rootsi vaenlasele Taanile.

1654. a. lõpuks oli rahvusvaheline olukord igatahes Rootsile sõttaastumiseks soodne. Ta võimalikest vastastest oli Taani lõhestatud sisemiste lahkhelide tõttu, sisemised lahkhelid valitsesid ka Madalmaades, kes pealegi olid alles äsja lõpetanud sõja Inglismaaga. Austria ja teiste Rootsi võimalike vastaste tähelepanu köitis 30-aastase sõja jätkuna edasikestev Prantsuse-Hispaania sõda, kuhu 1655. a. Prantsusmaa poolel astus ka Inglismaa. Samuti tõmbas Euroopa riikide tähelepanu kõrvale nende hirm võimsate rahvaliidumiste ees, mis XVII sajandi 40-ndail aastail ja 50-ndate aastate algul haarasid kogu Euroopa Püreneedest ja Briti saartest Ukraina steppideni.³

Lähtudes kujunenud rahvusvahelisest olukorrast rõhutaski riigikantsler Erik Oxenstierna 11. dets. 1654. a. riiginõukogus, et oleks loodus, rumalus ja lausa meeletus loobuda sellisest soodsast juhusest saavutada võitu ja võita maad (*seger och landvinning*).⁴ Riiginõukogu otsustaski, et nüüdsete rahvusvaheliste suhete juures on kasulik alustada sõda.⁵ Alles seejärel, kui oli otsustatud jaata-

¹ Н. А. Смирнов, Борьба русского и украинского народа против агрессии султанской Турции в XVII—XVIII вв. Сборник статей: Воссоединение Украины с Россией 1654—1954, Москва, 1954, lk. 358.

² F r u x e l l, d. 12., lk. 185.

³ Б. Ф. Поршнев, К характеристике международной обстановки освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов. «Вопросы истории», № 5, 1954, lk. 51.

⁴ F r u x e l l, d. 11., lk. 100.

⁵ N. E d e n, Grunderna för Karl X Gustafs anfall på Polen, „Historisk Tidskrift” Stockholm, 1906, lk. 30.

valt sõja alustamise küsimus, algasid vaidlused selle üle, kelle vastu alustada sõda. Lõpuks otsustati alustada sõda Poola vastu, sest Poola töötas endast kõige kergemat saaki.

Selline lähenemine küsimusele Rootsi riiginõukogus näitab veel kord ilmekalt, et Rootsi alustas agressiivset sõda, kusjuures ta ei olnud suuteline võitlema korraga mitme vastase vastu.

Nüüd oli vaja leida ainult sõja ajend. Vanadeks tüliküsimusteks Poola ja Rootsi vahel olid Poola taotlused Liivi- ja Eestimaale ning Poola Vasade pretensioonid Rootsi troonile. Nüüd esitati Poolale nõue, et ta loobuks taotlustest Liivimaale ja Rootsi troonile, maksaks Rootsi relvastumise eest ning loovutaks Rootsile teatud maa-ala pandiks ja julgeolekuks, et Poola ei tekita enam rahutust Rootsile.¹ Selle pandiks soovis Rootsi Preisit.

Poola valvsuse uinutamiseks jätkati ka edasi läbirääkimisi Poolaga, kuid samal ajal tehti Rootsis ettevalmistusi Poola ründamiseks. Sõjaliste ettevalmistuste kõrval tegeldi ka salasepitsustega, mille eesmärgiks oli Poola lõhestamine. Eriti tegeles sellega Rootsi käsilane Radziejowski, kes sel eesmärgil oli kolinud algul Pariisist Hamburgi ja sealt Rootsi Pommerisse. Kirjade ja saadikutega püüdis ta Poolas võita Rootsile pooldajaid. Ta pidas selles suhtes läbirääkimisi paljude poola aadlikega ja mõnedega neist õnnestus tal ka saavutada kokkulepe Poola rahvuslike huvide reetmise kohta. Nii sidus end rootslaste ja Radziejowskiga Poznani vojevood Opalinski, kelle eeskujule järgnesid Kaliszi ja Grudziase vojevoodid ning paljud Suur-Poola aadlikud. Ka Leedus valitsev vürst Radziwill ei olnud Poolaga rahul ning astus läbirääkimistesse rootslastega.

Rootsi sõjategevus Poola vastu algas 1655. a. juunis, mil Liivimaal asuvad Rootsi väed Löwenhaupti juhtimisel vallutasid ootamatu rünnakuga Daugavpilsit (Dünaburgi). Varsti selle järel 32 000-meheline Rootsi sõjavägi Pommeris läbis Wittenbergi ja kuninga enda juhtimisel Brandenburgi kuurvürsti territooriumi viimase loal ja tungis sisse Suur-Poolasse. Sealsed poola magnaadid ei osutanud olulist vastupanu ja reetsid Poola huvid. 25. juulil 1655. a. kapituleerus Poola maakaitsevägi eesotsas reetur Opalinskiga Uscie juures. Pärast seda kapitulatsiooni sõlmisid Suur-Poola feodaalid rootslastega kokkuleppe, mille alusel šlahtale garanteeriti ta õigused ja privileegid ning Rootsi kuningas Karl X Gustav tunnistati kandidaadiks Poola troonile.²

Niisama reetlikult toimisid leedu magnaadid Radziwillid. Pärast seda kui Rootsi väed de la Gardie juhtimisel olid Liivimaalt Leedusse tunginud, pöördusid Radziwillid de la Gardie poole palvega võtta Leedu Rootsi „protektoraadi” alla. Reetes oma kodumaa ja minnes üle rootslaste poole lootsid poola-leedu magnaadid taastada Rootsi relvade jõul oma võimu Ukraina ja Valge-Vene maade üle, mida Rzeczpospolita polnud enam võimeline

¹ Фрухелл, д. II., lk. 100 jj.

² История Польши, I, Москва, 1954, lk. 255.

tegema. Oli ju ukraina rahva rahvuslik vabastusvõitlus ning Poola-Vene sõda toonud ukraina ja valge-vene rahvale vabanemise poola ja leedu feodaalide ikkest. Feodaalide reetmise põhjuseks oli ka hirm poola töötava rahva ees, kes oli asunud võitlusesse oma rõhujate vastu. Rootsi sõjavägede abil lootsid poola-leedu magnaadid hoida paremini alluvuses ka poola töötavat rahvast.

Kasutades poola aadli reetlikkust tungisid Rootsi sõjaväed 1655. a. suvel ja sügisel Poolas jõudsalt edasi. 8. septembril vallutasid nad juba Varssavi ning jõudsid sama kuu lõpul Krakovi alla. 1. oktoobril pidi see Poola kuningate kroonimislinn kapituleeruma.¹ Poola kuningas Jan Kasimir põgenes üle Austria piiri Sileesiasse. Poola krooniarmee vandus truudust Karl X Gustavile. Et samal aastal Vene sõjaväed vabastasid Vilniuse, Kaunase ja Grodno ning kasakad vallutasid Lublini, näis Poola riigile tulevat lõpp. Rootsi feodaalid soovisidki Poola täielikku hävitamist ja jagamist. Endale tahtis Rootsi saada Lääne-Preisit ning suurt maariba Warthast ja Notezist Neemenini ja Väinani.²

Rootslased pidasid end Poolas juba täielikeks peremeesteks ja käitsid tõeliste röövvalutajatena, kes röövisid maa rikkusi. Nii näiteks saadeti Varssavi lossist Rootsi hulk maale ja raidkujusid ning sama teed rändas ka suurem osa kirikute kulda ja hõbedat.³ Krakovis pidid kodanikud põletamise ähvardusel maksma Rootsi riigile 600 000 kuldnat ning Rootsi väejuhile Arvid Wittenbergile 30 000 kuldnat. Rüüstati palju eramaju ja kirikuid ning piinati inimesi, et nad annaksid välja peidetud varanduste asukoha.

Poolas peremehetsedes unustasid rootsi feodaalid aga arvestamast poola rahvast ja muudatusi rahvusvahelistes suhetes, mida kutsus esile hädaoht, et Poola langeb saagiks Rootsile.

Poola töötav rahvas, kes võitles oma poolakatest rõhujate vastu, ei soovinud alistuda uuele välismaisele ikkele ning alustas partisanisõda rootslaste vastu. Esimesena algas talurahvaliikumine rootslaste vastu Podgories, s. o. samas kohas, kus alles äsja oli toimunud talurahva ülestõus Kostka Napierski juhtimisel. Partisanisalkade tugevus sundis Rootsi sõjavägesid tagasi tõmbuma hästi kindlustatud linnade müüride vahele. Kuid ka siin ei võinud nad julged olla poola rahva viha eest, sest partisanid võtsid ette rünnakuid ka linnades asuvatele Rootsi garnisonidele, leides seejuures toetust linna-rahvalt. Iseloomulikuks näiteks partisanide rünnakuist Rootsi garnisonidele on Sileesia piiri lähedal asuva Wieluni linna vallutamine. Linnas asus küllalt suur Rootsi garnison. 1656. a. algul pimedal talveööl ronis salk partisane üle linnamüüri, lõi maha rootsi vahid ja avas teistele partisanidele linnavärad. Partisanid tungisid linna.

¹ История Польши, I, lk. 256, vrd. Platzhoff, lk. 248, kus Krakovi kapituleerumise kuupäevana on antud 17. oktoober.

² Platzhoff, lk. 248.

³ Fruxell, d. 11., lk. 133.

Ootamatult tabatud rootslased, kes ruttasid välja oma korteritest, raiuti surnuks. Hommikuks oli linn poolakate käes.¹

1656. a. jaanuariks oli juba kogu Väike-Poola lõunaosa kuni Vislani okupantidest vabastatud. Nüüd liitus rahvusliku vabastusliikumisega ka osa valitseva klassi liikmeid ning mitmed magnaadid, kes varem olid üle läinud rootslaste poolele, lõid nüüd neist lahku. Rootslastel tuli loobuda edasistest vallutustest ning alustada taganemist. Kui Karl X Gustav jõudis oma vägedega Poolast taganeda Preisi hertsogiriiki, oli tal järele jäänud vaid 4000 vaevatud sõdurit ning garnisonid suurtes Poola linnades.²

Poola rahval seisis aga ees veel raske võitlus, sest Karl X Gustav lubas nüüd Brandenburgile Suur-Poola, mille eest Brandenburgi sõjaväed tulid rootslastele Poola vastu appi, mis võimaldaski Rootsi sõjavägedel alustada uut pealetungi.

Selles poola rahvale raskes olukorras tuli talle abiks Venemaa väljaastumine. Rootsi vastu 1656. a. suvel.

Vene-Rootsi sõda

Rootsi tugevnemine oli vastuolus Venemaa huvidega, sest Rootsi oli ära lõiganud Venemaa loomulikust väljapääsust Läänemerele: Rootsi pidas koguni üheks oma tähtsaimaks ülesandeks hoida ka edaspidi Venemaad Läänemerest eemal ning jätkata edasitungi ida suunas. Veel enne Rootsi-Poola sõja algust kirjutas Rootsi riigikantsler E. Oxenstierna Liivimaa kindralkuberner G. Hornile 24. det. 1654. a.: „Meie kõrgeimaks huviks on venelasi Läänemerest eemale tõrjuda”³

Nüüd seoses Rootsi vägede edusammudega Poolas oli karta, et kogu Rzeczpospolita langeb saagiks Rootsile ning et viimane saab siis kasutada ka Poola ressursse võitluseks Venemaa vastu. Samal ajal heietati plaane liiduks poola ja rootsi feodaalide vahel ning ühiseks sõjakäiguks Valge-Vene ja Ukraina ning edasi ka Vene maade vastu. Seni aga, kui kestis edasi sõjategevus Rootsi ja Poola vahel, oli olukord Venemaale soodne Rootsi kallaletungi ennetamiseks. Ühtlasi võis nüüd asuda realiseerima Vene välispoliitika üht tähtsaimat eesmärki — saavutada väljapääs Läänemerele. Veel kuni Stolbova rahuni 1617 a. oli Venemaa omanud teatud väikest väljapääsu Läänemerele, sest talle kuulus osa Soome lahe rannikust koos Neeva suudmega.⁴ Stolbova rahuga oli aga Venemaale ka see väljapääsutee Läänemerele kaotsi läinud, nii et Rootsi kuningas Gustav Adolf võis siis hoobelda: „Nüüd ei saa

¹ Fruxell, d. 11., lk. 138.

² История Польши, I, lk. 258.

³ Fr. F. Carlson, Geschichte Schwedens, IV, Gotha, 1855, lk. 42.

⁴ И. П. Шаскольский, Была ли Россия после Ливонской войны отрезана от Балтийского моря?, «Исторические записки», № 35, 1950, lk. 301.

venelased ilma meie loata isegi mitte ühtki paati saata Balti merre.”¹

Et edukamalt võidelda väljapääsu eest Läänemerele, otsustas Vene valitsus sõlmida Poolaga vaherahu, mis toimuski 1656. a. Vilniuses. Vilniuse vaherahu oli Venemaa poolt täiesti põhjendatud ja õige samm. See vaherahu ja järgnev Vene-Rootsi sõda tulid kasuks ka poola rahvale, võimaldades tal koondada jõude võitluseks Rootsi agressoritega. Kujunes ühine võitlusrinne Rootsi vastu, millesse liitusid 1657—1658. a. ka Austria, Taani ja Brandenburg, kes aga pidasid silmas oma omakasupüüdlikke huve. Eriti iseloomulik on selles suhtes toleaegse väikekiskja Brandenburgi poliitika. Võideldes ikka selle riigi poolel, kes heldemalt maksis ja kelle abil võis kergemini riisuda saaki, liitus Brandenburg 1657 a. Poolaga, saades selle eest täielikuks omandiks Preisi hertsogkonna.

1655/56. a. talvel alustasid venelased ettevalmistusi sõjaks väljapääsu eest Läänemerele. Väina ülemjooksul asuti ehitama lotje sõjatarvete Riia alla vedamiseks. Pskovi (Pihkvasse) ja Novgorodi koondati vägesid ja koguti sõjamoona. Vaenlast kavatseti seejuures rünnata üheaegselt mitmest kohast, et ta jõude killustada.

Olukord sõja alustamiseks oli 1656. a. Venemaale soodne. Rootsi peajõud olid hõivatud sõjas Poola vastu ning Rootsi poolt vallutatud Läänemere-provintsidest polnud paljud kindlused mitte kuigi võitlusvalmis Rootsi feodaalsele riigile omase alalise rahapuuduse tõttu. Selle rahapuuduse põhjuseks oli asjaolu, et enamik Rootsi riigimõisu, mis andsid varem suurema osa riigituludest, olid 1654. aastaks siirdunud feodaalide kätte. Järele oli jäänud nii vähe, et Rootsi riigipäeval võidi piltlikult öelda, et kuningas ei oma neid mitte niigi palju, kui palju on vaja heinu ta hobusele, kui ta reisib läbi maa.² Rootslaste kaitsevõimet oli nõrgestanud ka samaaegselt poola rahva võitlusega toimunud leedu talupoegade ülestõus 1656. a. aprillis. Nimelt olid Liivimaal asuvad Rootsi väed 1655. a. M. G. de la Gardie juhtimisel tunginud Leedusse ja jäänud suurelt osalt mööda maad laiali talvekorteritesse. Kui 1656. a. aprillis puhkes leedu talupoegade hästi ettevalmistatud ülestõus, langes üle 1000 Rootsi ratsaväelase.³

Tõsiseid raskusi oli Rootsi riigil ka sõjaks vajalike rahaliste ressursside hankimisega, sest siinsed alad olid juba üsna välja kurnatud. Pealegi olid Rootsi Läänemere-äärsed provintsid alates 1654. a. olnud koormatud raskete erakorraliste maksudega ja kannatanud sõjavägede majutamise, läbimarssimise ning sellega

¹ С. С. Та д з я ц к и й, Карелия и южное Приладожье в русско-шведской войне 1656—58 гг., «Исторические записки», № 11, 1941, lk. 242 järgi Н. Лы-жин, Столбовский договор и переговоры ему предшествующие, СПб., 1857.

² Carlson, lk. 49.

³ E. Tender, Tartu vallutamine venelaste poolt 1656. aastal. Koguteos „Tartu” VI kd., Tartu, 1939, lk. 188.

kaasnevate röövimiste all. Rahapuudusel ei saadud teostada ka uute palgasõdurite värbamist. Isegi olemasolevate sõdurite palgad olid juba osalt üle aasta maksmata.

Nüüd kavatses Rootsi vägede ülemjuhataja Eesti- ja Liivimaaal M. G. de la Gardie suurendada Rootsi sõjaväge kohapealsete talupoegadega. Tema nõudel lubaski Liivimaa maapäev anda iga ratsateenistuse hobuse kohta (s. o. 15 adramaa pealt) 2 talupoega. Nendest pidi moodustatama eriline rügement, mida saaks kasutada kindluste kaitseks. Sellest ei tulnud aga midagi välja, sest talupoegadel polnud mingit huvi võidelda Rootsi võimu ja oma feodaalide huvide eest. Teenistuse asemel Rootsi sõjaväes eelistasid nad põgeneda metsadesse.

Veelgi raskem oli Rootsi olukord selles suhtes Eestimaal, kus aadel suurima vastumeelsusega oli nõustunud de la Gardie nõudmisega anda 2 talupoega-jalaväelast iga ratsateenistushobuse kohta, sest oli karta talupoegade avaliku ülestõusu puhkemist.¹ Talupojad lootsid Vene vägede võitlust oma olukorra paranemist ja võtsid venelasi vastu kui oma vabastajaid.²

Sõjategevus Venemaa ja Rootsi vahel algas 3. juunil 1656. a., mil Vene sõjaväed tungisid üle Ingerimaa piiri, vallutasid Neevalinna ja alustasid Pähkinälinna (Orešek) piiramist. Vene sõjavägesid toetasid kohe Ingeri ja Karjala talupojad, kes juba sajandite jooksul olid pidanud visa võitlust rootsi feodaalide vastu ning kes olid alistunud Rootsi võimule relvajõu sunnil.

Veel sada aastat tagasi, 1556. a. oli Rootsi kuningas Gustav Vasa kurtnud, et siinsed talupojad, eriti need, kes elavad piiri ääres, ilmutavad ilmset alistumatust Rootsi ametnike käskudele, nii et ei tea, kui palju neid võib usaldada.³

Moskvas teati piiritaguse elanikkonna Rootsi-vaenulikest meeloludest ning seetõttu said piirilähedaste Vene linnade ja sõjavägede vojevoodid enne sõda korralduse kasutada Ingerimaa elanikkonda võitluseks Rootsi vastu.⁴ Vene sõjavägede saabumisel 1656. a. Ingerisse ja Karjalasse haarasid sealsed talupojad relvade järele ning tungisid oma isandate majanditele kallale. Aadlimõisad ja kirikud põletati ning aadlikud, kes ei jõudnud põgeneda, tapeti või võeti vangi. Talupojad astusid ka Vene sõjaväkke, mille tõttu Ingerimaale tunginud Vene sõjaväed kasvasid iga päevaga.⁵ Samuti abistasid Karjala ja Ingerimaa talupojad Vene sõjavägesid moonaga varustamisel, tõid teateid vaenlase sõjavägede kohta jne.

¹ Тендер, lk. 201.

² История Латвийской ССР, I, Рига, 1952, lk. 278.

³ Тадзяцкий, Карелия и южное Приладожье в русско-шведской войне 1656—58 гг., lk. 238 järgi М. Головинский и Н. Ядышев, История финского народа.

⁴ С. С. Тадзяцкий, Борьба русских людей Ижорской земли в XVII в. против иноземного владычества, «Исторические записки», № 16, 1945, lk. 22.

⁵ Тадзяцкий, Карелия и южное Приладожье в русско-шведской войне 1656—58 гг., lk. 263.

Olemasolevate jõududega oli Rootsi vägedel raskusi maa kaitsmisel. Rootsi kuningas Karl X, kellel puudus olukorrast õige ülevaade, nõudis enne sõda, et tähtsamad kindlused Riia, Tartu, Narva, Pähkinälinna (Orešek), Tallinn ja Pärnu varustataks tugevate garnisonidega ning et ülejäänud sõjaväed koondataks Tartu ümbrusesse, kust tarviduse korral võiks abistada iga piiratud kindlust. See plaan eeldas aga tunduvalt suuremate jõudude olemasolu. See tõttu toimis de la Gardie rootslaste seisukohalt õigesti, kui ta koondas peaaegu kogu Rootsi regulaarväe Riia kaitseks, jättes teistesse kindlustesse ainult väiksemad garnisonid.

Juuli algul 1656. a. alustas Vene pearmee tsaari juhtimisel pealetungi mööda Väina äärt mere poole. 30. juulil 1656. a. vallutasid nad Daugavpilsit (Dünaburgi) ja edasiliikumisel ka Koknese. Augusti lõpul jõuti Riia alla, kuid seda vallutada ei suudetud. Riia oli tugevasti kindlustatud ja hästi varustatud ning laevastiku puudumise tõttu ei õnnestunud teda ka merest ära lõigata. Venelaste ebaedu põhjuseks oli ka mõnede Vene sõjaväes teenivate välismaalastest ohvitseride reetmine. Need reeturid näitasid rootslastele kätte koha, kus asusid Vene sõjaväe toidu- ja sõjamoonaalad ning andsid teateid, mis võimaldasid rootslastel teostada edukaid väljatunge.¹

Oktoobri algul tuli Vene sõjaväel Riia piiramine lõpetada, sest levisid kuuldused uute Rootsi abivägede tulekust Riia alla Rootsi kuninga enda juhtimisel.

Samal ajal, kui Vene peavägi siirdus Riia alla, tungis teine Vene sõjavägi Põhja-Liivimaale, võttes suuna Tartule. 20. juulil 1656. a. jõuti Vastseliina alla. Juba järgmisel päeval kapituleerus see lagunenud ja nõrgalt mehitatud kindlus veel enne, kui Vene sõjavägi jõudis asuda ründamisele. Pärast Vastseliina vallutamist jätkas Vene sõjavägi Kirumpää kaudu edasitungi Tartu peale, kattes selle vahemaa nädala ajaga, kuigi rootslased olid purustanud teel kõik suuremad sillad. 28. juulil 1656. a. teatab Tartu komandant, maapealik (*landshöfding*) Lars Fleming kirjas M. G. de la Gardie'le juba Vene vägede Tartu alla jõudmisest.²

Tolleaegsed Tartu kindlused koosnesid põhiliselt keskaegsest, põllu- ja telliskividest ehitatud tornidega tugevdatud müüriõngast, mis hõlmas kaarena Toomemäge ja all-linna. Seoses sõjatehnika arenguga asuti neid kindlustusi alates XVI saj. lõpust muldvallidega tugevdama. Tartu Rootsi võimu alla sattumise algul ehitati linna müüri ette kaks mullast väikebastioni ja teisele poole Emajõe nn. Saksa värava ette hilisema Kivisilla asemel asuva puusilla kaitseks mullast raveliin, mida tugevdati veel eelkraaviga.

Järgnevatel aastakümnetel soikunud Tartu kindlustustööd algasid uuesti 1653. a., mis näitab, et Rootsi juba tol ajal valmistus sõjaks. Eriti palavikuliselt toimusid Tartu kindlustustööd aga 1656. a.

¹ Chr. K e l c h, *Liefländische Historia*, Reval, 1695, lk. 575 jj-d.

² F r. B i e n e m a n n, *Briefe und Aktenstücke zur Geschichte der Verteidigung und Kapitulation Dorpats 1656. Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*, XVI, Riga, 1896, lk. 556.

algupoolel. Kirjas M. G. de la Gardie'le 18. juunist 1656. a. teatab L. Fleming, et ta laseb Tartu kindlustustöödel virgalt töötada kella 4-st hommikul kuni kella 8-ni õhtul.¹

Paikapidav ei näi olevat kodanliku autori E. Tenderi väide, nagu ei oleks Tartu 1656. a. olnud kaugeltki kaitsekõlblik.² Tegelikult suudeti kavatsetud välised kindlustustööd siiski lõpule viia. Eespool mainitud kirjas de la Gardiele kirjutab L. Fleming, et kui välised kindlustustööd on valmis (minu sõrendus — H. P.), kavatseb ta lahutada lossi linnast (s. o. muuta Toomemägi tsitadelliks — H. P.) ja püstitada Emajõe suudmesse kindlustuse.³ On aga teada, et asuti ehitama kindlustust linna ja Toomemäe vahele, kuigi selle ehitustööd ei suudetud kuigi kaugemale viia. Selle mittevalmimine ei olnud aga takistuseks Tartu linna kaitsmisel. Kõrge veeseisu tõttu ei saadud ehitada kindlustust ka Emajõe suudmesse, et takistada venelaste laevade ja lotjade liikumist Tartu alla. Selle asemel aga seati kaitsekorda Emajõe ääres asuv Kastre kindlus, mille kohta Fleming ise kirjutab de la Gardie'le, et see on looduslikult nii kindel ja midu nii mugava asendiga nagu ei ükski teine koht Liivimaal.⁴

Puudulik oli küll linna kaitsjate relvastus ja võrdlemisi vähe oli ka püssirohtu, kuid mitte need tegurid ei osutunud määravaks linna edaspidises saatuses. Hoopis tõsisemaks küsimuseks oli linna garnisoni nõrkus. Üldse ulatus Tartu kaitsjate arv u. 800 meheni.⁵ Garnisoni ülema L. Flemingi arvates oli kaitseks vaja vähemalt 1000 meest.

Küllaltki olulist osa Rootsi garnisoni nõrkuses etendas ka asjajolu, et kohalikud eesti talupojad ei tahtnud teenida Rootsi sõjaväes. Nimelt pidi Tartu kaitseks formeeritama Liivimaa maapäeva poolt lubatud oberst Patkuli rügemendi 2 kompaniid. 9. juulil 1656. a. teatas Fleming, et neist kahest kompaniist on sellestki vähesest, mis kokku saadi, enamik laiali jooksnud, nii et mitte üle 30 mehe järele pole jäänud.⁶ Sellevastu õnnestus aga juuli lõpul moodustada linna põgenenud Tartumaa mõisate opmanitest ja muudest ametimeestest umbes 80-meheline kompanii. Seega toetasid talupojad oma passiivse vastupanuga tegelikult venelasi, kuna mõisa sundijad toetasid rootsi feodaale. Klassivõitluse põhiliin ühtis teataval määral Vene ja Rootsi vahelise võitlusega.

Tartu alla jõudmise järel asusid Vene sõjaväed laagrisse Tähtvere ja Ropka mõisate juurde ning hiljem ka üle jõe asuva Raadi mõisa juurde. Seati üles suurtükipatareid ning asuti linna piirama. Patareidesse paigutatud suurtükke oli aga liiga vähe ning need olid ka võrdlemisi väikesed. Suuremad suurtükid olid saadetud koos pea-väega Riia kui tugevama kindluse alla. Vene patareide hõre tuli ei

¹ Bienemann, lk. 533.

² Tender, lk. 192.

³ Bienemann, lk. 533.

⁴ Sealsamas, lk. 533.

⁵ Tender, lk. 194.

⁶ Bienemann, lk. 540.

suutnud aga tekitada linna kindlustustele ja ehitustele nimetamisväärset kahju. Seevastu suureks edusammuks venelastele oli eespool mainitud Kastre kindluse vallutamine 12. või 13. augustil 1656. a., sest sellega avanes neile veetee Pskovi (Pihkvasse). Rootslastel ebaõnnestusid katsed abistada Tartu garnisoni väljastpoolt. Tartu komandant L. Fleming saatis Eestimaa kubernerile Bengt Hornile teate, et Vene laager Raadi mõisa juures on kindlustamata ja nõrgalt mehitatud. Selle vallutamiseega üllatusrünnaku teel oleks avanenud pääs linna, mida oleks võidud kasutada garnisoni varustamiseks ja tugevdamiseks. Kuid sellest üllatusrünnakust ei tulnud tegelikult mitte midagi välja. Nagu kurdab Bengt Horn oma kirjas Rootsi kuningale, on ta linnast 1,5 miili kaugusele jõudes teada saanud, et venelased on hästi informeeritud ta tulekust ja neil on tuhat meest valmis.¹ Ilmselt said venelased teateid rootslaste tuleku kohta kohalikelt talupoegadelt, kes seega veel kord abistasid venelasi. Rootslastel tuli nüüd tagasi tõmbuda.

Loodetud abi ei saanud Tartu garnison ka Ingeri ja Karjala kindralkuberner Gustav Hornilt. Kuigi venelased olid augusti lõpul lahkunud Neevalinnast ja lõpetanud Käkisalmi piiramise, ei rutanud nüüd sealsed Rootsi väed appi Tartule, vaid siirdusid karistama Ingeri talupoegi, kes olid venelaste tulekul üles tõusnud. Rootsi feodaalid seadsid sellega oma kitsad klassihuvied kõrgemale Rootsi riigi huvidest.

Vahepeal oli olukord Tartus niivõrd halvenenud, et Tartu komandant L. Fleming pidas vajalikuks 12. oktoobril 1656. a. kapituleeruda. Kapitulatsiooni tingimused ise olid rootslastele võrdlemisi soodsad. Garnisonil ja kõigil soovijail lubati vabalt linnast lahkuda koos kogu oma varaga kas maa- või veetee kaudu.² Sõduritele jäeti alles relvad ning neil lubati kaasa võtta 2 kolmenaelast välikahurit 40 kuuliga.³ Kapitulatsiooniakti 19. §-ga kindlustati linnale ja kodanikele kõik senised privileegid ja varandused, usk, kirikud ja koolid.⁴

Tartu kapitulatsiooni põhjuste suhtes on seni valitsenud lahkarmavamused. Küsimus on seda segasem, et Tartu vallutamist Vene vägede poolt 1656. a. ei ole üldse käsitletud nõukogude ajaloolaste poolt ning et kodanlikust kirjandusest käsitleb seda ka ainult üks artikkel. Tartu komandant Fleming ise kirjutab oma aruandes de la Gardie'le, et ta on linna alles siis üle andnud, kui järgmisel hommikul pidi toimuma venelaste pearünnak.⁵ Enne seda on ta pidanud kõrgemate ohvitseridega sõjanõu ning on leitud, et olemasolevate jõududega ei ole mõistlik pearünnakut vastu võtta.

Hoopis vastupidist seisukohta rõhutab oma ofitsioosess Liivimaa kroonikas Kelch. Ta arvab, et halva ilmastiku ja Rootsi abiväe

¹ Biennemann, lk. 564.

² Sealsamas, lk. 586 jj.

³ Sealsamas, lk. 586.

⁴ Sealsamas, lk. 588.

⁵ Sealsamas, lk. 593 jj.

tuleku kartusel (Riia piiramine oli lõppenud) oleksid venelased varsti pidanud piiramise lõpetama, kui mitte mõned Tartu kodanikud poleks hakanud äraandjateks ja kui komandant poleks kapitulatsiooniga üleliia rutanud.¹

Kelchil on õigus kinnitades, et venelased ei oleks saanud piiramist kaua jätkata. Vaevalt võisid nad toleaege se feodaalse sõjaväekorralduse juures mõelda piiramise jätkamisele talvetingimustes. Lisaks sellele ei olnud olukord Vene laagrites Tartu all hiilgav. Valitses puudus toiduainetest, eriti aga leivast, ning järelevedu Venemaalt oli puudulikult organiseeritud. Ka levisid mitmesugused taudid.

L. Fleming oli sellest olukorrast teadlik, kuid ometi pidid tal olema kaaluvad põhjused, et mitte proovida venelaste rünnakut tagasi lüüa ja ära oodata nende lahkumist. Millised need olid?

Selleks ei olnud linna kindlustuste seisund, sest suurükituli oli neid ainult vähe kahjustanud. Selleks ei olnud ka laekemoona puudus, nagu väidab Fr. F. Carlson.² Veel kapitulatsiooni ajal leidis püssirohtu tagavaraks.³

Ka ei olnud kapitulatsiooni põhjuseks toidupuudus. Garnisonil ja saksa linnakodanikel oli vilja külluses tagavaraks leiva ja õlle jaoks. Kapitulatsiooni eel jagati kroonu ladudest kroonu võlausaldajatele — linnakodanikele — kroonu võlgade katteks välja sajad tündrid vilja, et see ei jääks venelaste kätte. Olulist toidulisa saadi ka sõja puhul maalt linna aetud kariloomadest, kes tapeti heinte vähesuse tõttu. Et garnison ja bürgerid nälga ei tundnud, näitab kas või asjaolu, et hobuseid, keda ei jõutud ülal pidada, ei tarvitatud mitte toiduks, vaid nad aeti lihtsalt linnast välja.⁴

Seevastu tuli linna piiramise ajal siiski nälga kannatada linna töötavatel hulkadel, eriti eeslinlastel, kuigi linnas olid olemas leivavilja tagavarad. Muidugi suutsid endale tagavarasid soetada ainult rikkad linnakodanikud, linna vaestele oli see ülejõukäiv. Pealegi olid eeslinlased laostunud seoses sellega, et enne venelaste linna alla jõudmist oli eeslinn Rootsi vägede poolt põletatud. Kõige selle tõttu avaldavad eestlastest eeslinlased, kes moodustasid rae poolt koostatud ametliku nimestiku järgi isegi ligi 1/3 linna üldisest elanikkonnast, piiramise ajal suurt rahulolematust. 20. septembril näiteks on L. Fleming enda juurde kutsunud 2 rae liiget ja teatanud, et eeslinlaste poolt on esitatud palju kaebusi leivavilja puuduse üle ja et inimesed kannatavad suurt nälga.⁵ Seetõttu nõuab Tartu komandant, et kodanikud, kellel on tagavarasid, laenaksid need välja. Sellega ei nõustunud aga saksa linnakodanikud.

On loomulik, et puuduse olukorras suhtus linna töötav rahvas,

¹ Kelch, lk. 579.

² Carlson, lk. 172.

³ Tender, lk. 207.

⁴ Bienemann, lk. 582.

⁵ Sealsamas, lk. 575.

eriti aga eestlastest eeslinlased, vaenulikult Rootsi võimudesse. Rootsi võimude vastu oli aga häälestatud ka sakslastest koosnev linna raad ja kodanikud (bürgerid), kelle enamuse moodustasid sakslased. Juba varem oli olnud hõõrumisi rae ja Rootsi valitsuse kohapealsete esindajate vahel. Nüüd aga arenesid lahkkelid avalikuks tülik. Kui 5. aug. 1656. a. toodi L. Flemingile Vene väejuhatusesi kiri, mille sisust ta raadi ei informeerinud, esitas raad kodanikkonna nõusolekul Flemingile nõudmise, et see informeeriks teda Vene väejuhatusesi kirjades sisust ja et linnaelanikke ei aetaks tööle lossi linnast lahutava kindlustusjoone ehitamiseks.¹ Raad nõudis Flemingilt koguni, et kas tal on olemas spetsiaalmandaat selle kindlustuse ehitamiseks.

Sellele nõudmisele on linna komandant L. Fleming vastanud rae juhtivamate iikmete, bürgermeister J. Warnecke, rahhärä J. Schlottmani ja raenotar Schlechteri areteerimisega, mis Rootsi võimude vaherkorda linna rae ja kodanikkonnaga veelgi teravdas.

Rae poolt esitatud eespool mainitud nõudmises, mis teataval määral kajastab linnas valitsevat üldist meeleolu, tõrkab silma protest linnaelanike tööle sundimise vastu linna kindlustamisel. Paistab, et Tartu elanikud ei ole üldse huvitatud linna kaitsmisest venelaste vastu. See on ka loomulik, kui arvestada linna töötava rahva üldist sümpaatiat venelaste vastu ning bürgerite lootusi, et alistumine Venemaale toob kaasa linna kaubanduse elavnemise ja linna keskaegse õitsengu taastamise. Oli ju Tartu keskaegne õitseng põhinenud just kaubandusel Venemaaga. Linna siirdumine Rootsi võimu alla oli aga kaasa toonud endiste kaubanduslike sidemete katkemise ja linna kiratsemise. Nüüd lootis kodanikkond, et linna vabatahtliku alistumise puhul Venemaale õnnestub tal välja kaubelda uusi kaubanduslikke privileege. Neid taotlusi väljendab kujukalt pärast Tartu kapituleerumist rae poolt koostatud ja Vene väejuhatusesi esitatud (kuigi mitte vastu võetud) spetsiaalkapitulatsioon, mis sisaldab terve rea Tartu kaubandust soodustavaid artikleid. Eriti on selliseks artikkel 12, mis nõuab Tartu kaupmeestele vaba kauplemise õigust Venemaal, Saksamaal ja teistes maades, kusjuures nõutakse kogu selle kaubanduse vabastamist tollidest.²

Et Tartu elanikkond on soovinud Rootsile allumise asemel siirduda Vene riigi koosseisu, näitab ka L. Flemingi de la Gardie'le saadetud aruandekiri, kus ta kurdab, et linnakodanikel on kaldumus linna üle anda, mille tõttu neid ei saavat ka vahiteenistuses kasutada.³

Kui aga toimus kapitulatsioon, võtsid linna elanikud rahuldustundega vastu allumise Venele. Seda näitab ilmekalt asjaolu, et ainult 2 Tartu linna kodanikku kasutasid kapitulatsiooniaktis ette-

¹ B i e n e m a n n, lk. 571.

² Sealsamas, lk. 591.

³ Sealsamas, lk. 593.

nähtud soodsat võimalust lahkuda linnast koos Rootsi vägedega. võttes kaasa kogu oma varanduse.

Tartu linna elanike poolehoid Venemaale pidi teatud mõju avaldama ka Rootsi garnisoni sõduritele, kes olid laiali paigutatud korteritesse linna elanike juurde.

Kõike seda kokku võttes võib öelda, et Tartu kapitulatsiooni põhjuste seas 1656. a. on väga oluliseks, kui mitte kõige olulisemaks teguriks Tartu linna elanike vaen Rootsi võimude vastu ja poolehoid Venemaale. Kuigi oma mõju avaldas ka Tartu garnisoni suhteline nõrkus, oli elanikkonna meeoleolu teguriks, mis sundis Rootsi väejuhatust kapituleeruma juba enne Vene vägede üldrännakut.

Tartu vallutamine venelaste poolt oli raskeks löögiks Rootsile ning ühtlasi Vene vägede suurimaks saavutuseks selles sõjas. Sellega omandasid venelased kindla baasi operatsioonideks Põhja-Liivimaal ja Eestimaal ning said oma valdusse ühe jõukama ja viljakama Liivimaa maakonna. Arvestades aga Riia piiramise ebaõnnestumist ei kujunenud see edu otsustavaks.

Võitlused Liivimaal jätkusid 1657 ja 1658. aastal. Otsustavaid tulemusi ei andnud need aga kummalegi poolele. Vene väed tungisid Virumaale ja jõudsid Järvas Piibe jõeni, kuid ebaõnn tabas neid võitlustes Valga ja Pärnu juures. Samuti ei õnnestunud venelastel vallutada Pähkinälinna (Orešek)

Olukord muutus keeruliseks seoses leedulaste rünnakuga Liivimaale 1658. a. algul. Kuigi neil ei õnnestunud vallutada Riia ega Pärnut, vallutasid nad Võnnu, Rauna, Volmari ja Põltsamaa. Leedu vägede vahelesegamine sõtta Liivimaal kutsus esile pahameele Venemaal, kuna sellega ähvardas Venemaale kujuneda uus takistus teel väljapääsule Läänemerele. Seetõttu teatas Vene välispoliitika juht Ordin Naštšokin, et Liivimaa kuulub tsaarile.¹ Venemaa ähvardava hoiaku tõttu taandusidki leedulased Väina taha.

Ebasoodsaks kujunev rahvusvaheline olukord ei võimaldanud Venemaal jätkata võitlust Läänemere-äärsete alade eest. Poola oli sõlminud liidu Austriaga ning juba 1657. a. lõpul oli selge, et Poola valmistab ette uut kallaletungi Venemaale, et vallutada Ukraina. Olukord muutus Venemaale raskeks veel seoses Ukraina uue hetmani Võgovski reetmisega ja üleminekuga Poola poole. Ettenähtav sõda Poolaga ning suhete halvenemine Türgiga sundis Venemaad Rootsigi lepitust otsima. Seda ihkas omalt poolt ka Rootsi, kellel olid nurjunud 1658. a. peetud salajased läbirääkimised Poolaga ühiseks võitluseks Venemaa vastu. Sõjas Taani vastu oli Rootsil sel ajal küll olnud edu, kuid sõjas Venemaaga olid rootslased saanud mitmete lüüasaamiste osaliseks. Seetõttu juba alates 1657 a. algusest kordab Rootsi kuningas Karl X oma kir-

¹ A. Richter, Geschichte dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben, II, Riga, 1858, lk. 75.

jades Rootsi saadikutele Moskvast, et nad püüaksid kasutada iga võimalust rahu sõlmimiseks.¹

Sellises olukorras sõlmitaksegi Moskvast 21. mail 1658. a. kokkulepe sõjategevuse lõpetamise kohta. 17 novembril 1658. a. algasid Vallisaares rahuläbirääkimised Rootsi ja Venemaa vahel, mis kujunesid siiski läbirääkimisteks vaherahu üle. Raskusi valmistas seejuures kokkuleppimine vaherahu kestuse üle. Rootslased, kellele vaherahu tõi kaasa maa-alalisi kaotusi, tahtsid sõlmida võimalikult lühiajalist vaherahu, et seejärel alustada uut ekspansiooni Venemaa vastu. Venelased aga soovisid sõlmida võimalikult pikaajalist vaherahu, tehes ettepaneku sõlmida see 20 aastaks.² Lõpuks lepiti siiski kokku ja vaherahu sõlmiti Vallisaares 20. detsembril 1658. a. 3 aastaks.

Vastavalt vaherahu tingimustele pidid venelaste valdusesse jääma linnad ja maa-alad, mis olid vallutatud Vene vägede poolt ja olid nende käes kuni 21. maini 1658. a., mil Moskvast sõlmiti eelleping.³ Seega pidi venelaste kätte jääma Koknese, Tartu, Aluksne ja Koivalinna koos oma aladega, Vasknarva ning Peipsi kalurikülad Vasknarva ja Laiuse vahel.

Vaherahu ajaks pidi kindlustatama mõlema maa vahel vaba ja takistamatu kaubandus.⁴ Rootsi kaupmehed pidid omama vabu kaubamaju Moskvast, Novgorodis ja Pihkvas, venelased aga Stockholmis, Viiburis, Riias, Tallinnas ja Narvas.

Lepiti ka kokku, et kõik sõjavangid vabastatakse, kusjuures nähti ette 3 tähtaega vastavalt sellele, kui kaugel vangid asuvad.⁵ Ka märgiti lepingus, et kumbki lepinguosaline ei tohi mitte mingil viisil abistada teise vaenlast, eriti Poola kuningat.⁶

Vaherahu sõlmimise järel Vallisaares tuli Venemaal võidelda Poola vastu, kuna aga Rootsi sõdis Poola, Brandenburgi, Austria ja Taaniga, keda faktiliselt abistasid veel Madalmaad. Sellises olukorras hakkasid nii Rootsi kui ka Venemaa pinda sondeerima omavahelise rahu sõlmimiseks. Rootsist saadeti selleks aprillis 1659. a. Moskvasse Adrian Müller, kes pidi kokku leppima, millal ja kus kohal piiril on Vene saadikud valmis kohtuma Rootsi saadikutega. Peale selle pidi ta välja uurima, milline on Venemaa sise- ja väline olukord ning millistel tingimustel Venemaa on valmis sõlmima rahu Rootsiaga.⁷

Moskvast lepitigi kokku Vene ja Rootsi saadikute kohtumise üle,

¹ Г. В. Форстен, Сношения Швеции и России во второй половине XVII века, «Журнал Министерства Народного Просвещения», Апрель 1898, lk. 338.

² John E. Nordwall, Svensk-ryska underhandlingar före freden i Kardis (1658—61), Uppsala, 1890, lk. 10.

³ Sealsamas.

⁴ Sealsamas, vt. ka Форстен, Сношения Швеции и России «Журнал Мин. Народн. Просвещения», Май 1898, lk. 56.

⁵ Nordwall, lk. 11.

⁶ Sealsamas, lk. 12, vt. ka Форстен, lk. 56.

⁷ Nordwall, lk. 18 jj.

mis toimus 1659. a. juulis Thomsdorfi külas Ogre jõe suudme lähedal Väinasse. Ülesandeks oli esialgu teostada piiri reguleerimine vastavalt vaherahulepingule. Piiri reguleerimist ei saadud siiski läbi viia, sest tekkisid teravad lahkkelid vaherahulepingu artiklite tõlgitsemisel. Rootslased tulid välja põhjendamatu tõlgitsusega, et Venemaale peavad minema ainult need kohad, mis on loetletud vaherahukokkuleppe artiklis, mitte aga kõik kohad, mis olid venelaste valduses 21. mail 1658. a., nagu seda tõlgitsesid venelased. Kui lisaks sellele avastati veel erinevused vaherahulepingu vene- ja rootsikeelse teksti vahel, lõppesid läbirääkimised Thomsdorffis paratamatu nurjumisega. Samuti ei õnnestunud saavutada Rootsi ja Venemaa vahel kokkulepet rahu sõlmimiseks, kuigi selleks 1659. ja 1660. a. peeti mitmeid läbirääkimisi. Nende läbirääkimiste ebaõnnestumise põhjuseks olid esijoones Rootsi valitsuse põhjendamatud pretensioonid. Kuigi rootsi feodaalid olid sõjas Venemaa vastu saanud lüüa, taotlesid nad laialdaste Vene maade endale saamist. Esialgu oli nende isu selles suhtes õige suur, mida kujukalt näitab 1659. a. kuninga poolt Rootsi saatkonnale antud instruksioon. Rahu sõlmimise esimeseks tingimuseks seadis see instruksioon Vene sõjavägede poolt vallutatud maade tagastamise Rootsile. Peale selle pidid Rootsi saadikud nõudma varem Poolale kuulunud osa Liivimaast ning Vene maa-aladest Käkisalmi maakonda, Vene Lapimaad, Kargopoli, Onega järve, kõiki maa-alasid Onega ja Laadoga vahel, Polotski ja Vitebski vojevoodkonda.¹

Rootsi suurte pretensioonide tõttu ebaõnnestus ka 1659. a. Pühastes (Pyhestekyla) peetud rahukonverents. Raske välispoliitiline olukord oli Rootsi feodaalide isu nüüd küll veidi vähendanud, kuid siiski nõudsid nad vallutatud maade tagastamise kõrval Poolale kuulunud osa Liivimaast, Vene Karjalat, Vene Lapimaad ja Kargopoli.² Venelased soovisid säilitada kõiki võidetud alasid ning saada peale selle veel Rootsile kuuluvat Karjalat ja Ingerimaad. Läbirääkimiste käigus tehti küll mõningaid järeleandmisi, kuid kokkulepet ei saavutatud. Läbirääkimised lõkati edasi määramatu aja peale.

1659. a. lõpul ja 1660. a. algul halvenes Rootsi välispoliitiline olukord. Rootsi väed said vastulööke Taanis, Pommeris, Preisis ja Kuramaal. Seetõttu pidi Rootsi taotlema rahu sõlmimist Venemaaga. 1660. a. alguskuudel toimus pikk kirjavahetus mõlema poole vahel rahuläbirääkimiste asukoha küsimuses. Lõpuks lepiti kokku Kärde suhtes, kuhu selleks otstarbeks ehitati korralik konverentsimajake. (Veel praegu olemas.) 30. märtsil 1660. a. algasidki siin uuesti rahuläbirääkimised, mis varsti jõudsid aga jälle samasse surnud punkti. Rootslased nõudsid venelaste poolt vallutatud alade tagastamist Rootsile, venelased ei tahtnud anda. Läbirääkimised katkesid ilma kokkulepet saavutamata.

¹ Nordwall, lk. 40, vt. ka Форстен, lk. 65.

² Nordwall, lk. 60, vt. ka Форстен, lk. 66.

Uude etappi jõudsid Rootsi-Vene suhted 1660. a. kevadel, mil Rootsi välispoliitiline olukord järsult paranes. 23. aprillil 1660. a. sõlmiti Olivas rahu ühelt poolt Rootsi ning teiselt poolt Poola, Brandenburgi ja Austria vahel. Vastavalt Oliva rahulepingule säilisid üldjoontes sõjaeelsed piirid. Poola loobus oma taotlustest Eesti- ja Liivimaal ning Rootsi troonile. 27. mail sõlmiti Kopenhaagenis rahu ka Rootsi ja Taani vahel, mille kohaselt Rootsi riigi koosseisu läksid Skåne, Blekinge, Halland ja Norra aladest Bohuslään. Nii oli Rootsi Kopenhaageni rahuga põhiliselt saavutanud eesmärgi — muutuda valitsejaks Läänemerel. Seega oli Rootsi sõlminud rahu kõigi riikidega peale Venemaa ning seetõttu võis Rootsi avaldada nüüd Venemaale tugevat survet. Rootsile tuli kasuks ka 1659. a. sõlmitud Pürenee rahuleping Prantsusmaa ja Hispaania vahel, mis võimaldas Prantsusmaal energiliselt toetada oma endist ja tulevast liitlast Rootsit. Nagu väljendas Bengt Horn, oli konjunktuur Rootsile nii soodus nagu mitte kunagi varem.¹

Uutes tingimustes kasvas rootsi feodaalide isu Vene maade järele. Rootsi saadikutele anti nüüd uus instruksioon. Väikest e. Poola Liivimaad nüüd enam ei ihaldatud, sest Rootsil ei õnnestunud Poolat sundida seda loovutama. Nüüd nõuti hõivatud alade tagastamise kõrval Vene Karjalat, Vene Lapimaad, maakohti Oudova (Gdov) juures Pljussani ja raha vähemalt 10 tündrit kullas ehk miljon riigitaalrit.²

Need nõuded on nii suured, et on väga kahtlane, kas Rootsi üldse kavatseski rahu sõlmida või tahtis ta provotseerida uut sõda. Pealegi plaanitseti Rootsis Vene-vastase liidu sõlmimist Poolaga.

Samal ajal oli Venemaale üle jõu käiv pidada korraga sõda Ukraina kaitseks Poola vastu ja väljapääsu eest Läänemerele Rootsi vastu. Ukrainat ähvardas pealegi Türgi vägede sissetungi oht. Türgi, kes ihaldas Ukraina haaramist, valmistus vastu võtma Rootsi kuninga ettepanekut astuda koos Rootsiiga sõtta Venemaa ja Ukraina vastu.³

Venemaal tuli kas loobuda Ukrainast või teha tõsiseid järeleandmisi Rootsile. Üks Vene välispoliitikas võitlevaid suundi eesotsas Ordin Naštšokiniga oli valmis loobuma Ukraina kaitsest, et jätkata võitlust väljapääsu eest Läänemerele.⁴ Võitis aga teine suund, mis seadis esikohale ukraina rahva huvide kaitse. Ordin Naštšokin vabastati Rootsiiga läbirääkimisi pidava Vene saatkonna juhi kohalt.

23. märtsil 1661. a. Kärdes uuesti alanud läbirääkimistel tegid venelased järk-järgult tõsiseid järeleandmisi. Nad olid nõus loovutama Jami, Ivangorodi ja Koporje ning aprilli algul ka Tartu koos

¹ Nordwall, lk. 97.

² Г. В. Форстен, *Сношения Швеции и России ...*, «Журнал Министерства Народного Просвещения», Май 1898, lk. 78, vrd. Nordwall, lk. 28.

³ Смирнов, lk. 363.

⁴ История дипломатии, I, под редакцией В. П. Потемкина, Москва, 1941, lk. 127 jj.

ümbruskonnaga.¹ Järeleandmisi tegid ka Rootsi saadikud, sest Rootsi oli sõdadest liiga kurnatud ning 1660. a. Rootsi riigipäev oli otsustanud taotleda Venemaaga rahu sõlmimist. Seetõttu loobusid rootslased juba enne läbirääkimiste uuesti alustamist suuremast osast oma pretensioonidest maadele, mis enne sõda olid kuulunud Venemaale. Kärdes loobusid nad ka Vene Karjala nõudmisest, kuid nõudsid edasi, et Venemaa tagastaks Rootsile viimase sõja ajal vallutatud alad ning maksaks peale selle rahalist satisfaktsiooni. Nii suurte järeleandmiste tegemiseks vajasisid Vene saadikud aga uusi instruksioone tsaarilt ja seetõttu katkestati 10. aprillil läbirääkimised neljaks nädalaks.

Selle aja jooksul aga ei muutunud olukord Venemaale soodsamaks. Rootsi oli vahepeal alustanud pealegi uusi ettevalmistusi sõjaks Venemaaga. Venemaal tuli järele anda. Kui rahuläbirääkimised 7 mail 1661. a. Kärdes uuesti algasid, loobusid Vene saadikud veel samal päeval Koknesest ja Vasknarvast, järgmisel päeval Marienburgist ning lõpuks 9. mail ka Vastseliinast, mille säilitamiseks oli tehtud suuri pingutusi. Rootsised seevastu alandasid venelastelt nõutavat rahalist hüvitust 10 tündrilt kullalt 6 tündrile. Lõpuks tuli aga sellest loobuda. Rahu sõlmiti seega ennesõjaaegsetes Stolbova rahu piirides, ilma et kumbki pool oleks saanud hüvitust maa või raha näol.

Rootslased olid seega soodsat rahvusvahelist konjunkturi kasutades ilma võitluseta tagasi saanud kaotatud maa-alad Baltikumis. Ebaõnnestunud olid aga nende agressiivsed plaanid vallutada uusi Vene maid. Venemaal oli ebaõnnestunud järjekordne katse saavutada väljapääs Läänemerele. Selle asemel tuli tal leppida vihatud Stolbova rahu piiride taastamisega.

Nii polnud kumbki pool Kärde rahu tingimustega rahul. See lõi eeldused uuteks võitlusteks Venemaa ja Rootsi vahel tulevikus. Nüüd aga avanesid Venemaale võimalused suunata kõik jõud võitluseks Ukraina eest, mis tõi järgnevalt kaasa olulisi edusamme.

* * *

Tehes kokkuvõtte Rootsi välispoliitikast 1650-ndail aastail võime märkida selle suurt agressiivsust. Kuigi Rootsi sisemised ressursid olid väikesed, seadsid rootsi feodaalid oma eesmärgiks teostada ulatuslikke vallutusi, et muuta Läänemeri Rootsi sisemereks. Nende taotluste läbiviimisele asudes tuli feodaal-absolutistlikul Rootsil võidelda paljude naaberriikidega. Kõige tõsisemaks vastaseks oli aga Venemaa, kes taotles väljapääsu saavutamist Läänemerele. Seejuures tuli Venemaale kasuks rahvamasside võitlus Rootsi feodaalsete vallutajate vastu Ingeris, Karjalas, Eestimaal, Liivimaal, Leedus ja Poolas. Kuigi ebasoodsa rahvusvahelise olukorra tõttu seekord ebaõnnestus Venemaa katse saavutada väljapääs Läänemerele, etendas Vene-Rootsi sõda 1656—1658 siiski tähtsat osa kui võitlus, mis oli jätkuks Liivi sõjale ja proloogiks Põhjasõja võitlustele.

¹ Nordwall, lk. 127 jj.

KASUTATUD KIRJANDUS

I. Allikad:

1. Bienemann, Fr., Briefe und Aktenstücke zur Geschichte der Verteidigung und Kapitulation Dorpat's, 1656. Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, XVI, Riga, 1896, lk. 515—606.
2. Kelch, Chr., Liefländische Historia Reval, 1695.

II. Muu kirjandus:

3. Carlson, Fr. F., Geschichte Schwedens, IV, Gotha, 1855.
4. Eden, N., Grunderna för Karl X Gustafs anfall på Polen, „Historisk Tidskrift“, Stockholm, 1906, lk. 5—45.
5. Nordwall, John, E., Svensk-ryska underhandlingar före freden i Kardis (1658—61). Uppsala, 1890.
6. Platzhoff, W., Geschichte des europäischen Staatensystems 1559—1660, München und Berlin, 1928.
7. Richter, A., Geschichte dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben, II, Riga, 1858.
8. Tender, E., Tartu vallutamise venelaste poolt 1656. aastal. Koguteos „Tartu“, VI kd., Tartu, 1939.
9. Fruxell, A., Berättelser ur Svenska historien, d. 11, 12. Stockholm, 1851.
10. Тадзяцкий, С. С., Борьба русских людей Ижорской земли в XVII в. против иноземного владычества. «Исторические записки», № 16, 1945, lk. 14—57.
11. Тадзяцкий, С. С., Карелия и южное Приладожье в русско-шведской войне 1656—58 гг., «Исторические записки», № 11, 1941, lk. 236—279.
12. История дипломатии, I, под редакцией В. П. Потемкина, Москва, 1941.
13. История Латвийской ССР, I, Рига, 1952.
14. История Польши, I, Москва, 1954.
15. Кан, А. С., Две тенденции в дворянском хозяйстве XVII века, «Вопросы истории», № 3, 1954, lk. 131—144.
16. Поршнев, Б. Ф., К характеристике международной обстановки освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов., «Вопросы истории», № 5, 1954, lk. 44—58.
17. Смирнов, Н. А., Борьба русского и украинского народа против агрессии султанской Турции в XVII—XVIII вв. Сборник статей. Воссоединение Украины с Россией 1654—1954, Москва, 1954, lk. 357—394.
18. Форстен, Г. В., Сношения Швеции и России во второй половине XVII века, «Журнал Министерства Народного Просвещения», Февраль 1898, lk. 210—277, Апрель 1898, lk. 321—354, Май 1898, lk. 48—103, Июнь 1899, lk. 207—339, Сент. 1899, lk. 47—92.
19. Шаскольский, И. П., Была ли Россия после Ливонской войны отрезана от Балтийского моря? «Исторические записки», № 35, 1950, lk. 294—303.

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ФЕОДАЛЬНО-АБСОЛЮТИСТСКОЙ ШВЕЦИИ В 1650-х ГОДАХ

Х. Пийрмяэ

Кружок всеобщей истории. Руководитель Ю. Мадиссон

Резюме

Как при изучении истории СССР так и при изучении всеобщей истории надо знать историю Швеции. Перед советскими историками стоит задача — дать верную марксистскую трактовку истории шведского народа, свободную от реакционных лжеконцепций буржуазных авторов. Правильной трактовке истории Швеции должна помочь и настоящая работа, задачей которой является ознакомление читателей с небольшим отрезком истории Швеции — а именно, с ее внешней политикой в 1650-х годах. Особое внимание при этом обращено на те события и проблемы, которые связаны с историей нашей Родины.

Внешняя политика Швеции в 1650-х годах отличается агрессивностью. Несмотря на то, что внутренние ресурсы Швеции были невелики, шведские феодалы поставили своей задачей осуществить обширные завоевания, чтобы превратить Балтийское море в свое внутреннее море. Для осуществления этих стремлений Швеции пришлось бороться со многими соседними государствами.

В первую очередь шведские феодалы напали на Польшу. Они решили использовать слабость Польского феодального государства, которую вскрыла национально-освободительная борьба украинского и белорусского народов, последовавшая за нею Русско-Польская война и многочисленные восстания народа в Польше.

Используя удобную для Швеции международную обстановку и предательство польско-литовских феодалов, шведские войска сумели летом и осенью 1655 г. захватить почти всю Польшу. Но в дальнейшем шведские феодалы понесли в Польше значительные потери, так как польский народ начал партизанскую войну против иноземных захватчиков. В этой тяжелой для польского народа борьбе на помощь ему пришла Россия, выступившая против Швеции летом 1656 г.

Вступление России в войну против Швеции было фактически предупреждением шведской агрессии и ставило целью добиться выхода к Балтийскому морю, в чем Россия была жизненно заинтересована.

В борьбе против шведских войск русским оказали помощь крестьяне Карелии, Ингерманландии и Эстонии.

Одним из важнейших событий Русско-Шведской войны было окружение и взятие Тарту русскими войсками осенью 1656 г. Это событие до сих пор не рассматривалось в советской исторической науке.

Как показывают источники, причиной капитуляции Тарту явилось отнюдь не состояние городских укреплений, не отсутствие боеприпасов, продовольствия и т. д., а ненависть населения Тарту к шведским властям и его приверженность к России.

Неблагоприятно складывавшееся международное положение не позволило России продолжить борьбу за прибалтийские территории. Чтобы бороться за освобождение украинского и белорусского народов и быть готовой к отражению турецкого нападения, России пришлось заключить со Швецией в 1658 г. перемирие в Валлисааре и в 1661 г. — Кардисский мир. На этот раз России еще не удалось добиться выхода к Балтийскому морю.

Русско-Шведская война 1656—1661 гг. была одним из важнейших этапов в борьбе за воссоединение Прибалтики с русским государством, борьбы, которая началась Ливонской войной в XVI веке и была доведена до конца во время Северной войны.